

قالی و قالیچه

پروفیسر **علی مؤمن** کی مصالحت فریختی
پرتال جامع علوم انسانی

قالی و قالیچه

معنای کلمه قالی بمفهوم عام معلوم ولی اصل وریشه آن بر بسیاری مجهول است از این رو برخی آنرا (غالی) نویسند ، زیرا (غالی) در لغت بمعنای گران آمده است و آنرا فرش گران قیمت تصور کرده اند ، اما نزد اکثریت مصطاح و مشهور همان (قالی) می باشد .

در وجه تسمیه قالی می نویسند : چون قبلاً در قالیلا بافته می شده است این کلمه نسبت اختصاری به آن محل می باشد .

قالیقلای از توابع دیاربکر است عمادالدین کاتب اصفهانی در تاریخ سلجوقی آورده که قالیقلای همان ارزنة الروم است (۱) . مؤلف مرصدمی نگارد «قالیقلای در ارمنستان واقع است» . فتح ارمنستان در سال ۸۱ هجری بدست مروان ابن عبدالملك اتفاق افتاد (۲) .

کوچک این فرش را تا تقریباً چهار متر مربع (با ابعاد مختلف) در اصطلاح قالیچه گویند و از حدود مذکور که بزرگتر باشد قالی خوانند .

قالی و قالیچه معمولاً از پشم و پنبه و بندرت از ابریشم و در کارگاه های مخصوص بادست یعنی بدون بکار بردن هیچ نوع وسائل ماشینی بافته و آماده می شود .

این متاع از صنایع ظریف و زیبایی می باشد که در ایران بر اثر فکر و ساخته سرپنجه های مردمی هنرمند و گمنام ورنجکش تهیه شده و می شود . این صنعت حالا در برخی نقاط دیگر جهان هم کم و بیش وجود دارد که شاید

۱- لغت نامه دهخدا ، شرح مبسوطی زیر کلمات غالی و قالی و قالیقلای آورده است .

۲- مرصداطلاع چاپ ۱۳۱۵ ص ۲۱۱ .

از ایران رفته باشد . مشاهده نقوش و طرح های گوناگون و دل انگیز و بافت ظریف آن برای بیننده لذت بخش و فرح زاست و در عین حال انواع گوناگون آن برای استفاده و استعمال طبقات مختلف مردم مورد نیاز است چه که بسیار بادوام و باثبات رنگ می باشد .

تاریخ بوجود آمدن قالی بافی

تاریخ دقیق و صحیح بوجود آمدن قالی بافی بدست نیامد ولی آنچه از نوشته های مورخین واز آثار موجود معلوم می شود اینکته :
 قالی بافی در بدو امر میان قبائل چادر نشین پیدا شده که عمده کارشان گله داری بوده است . آنان که از پوست گوسفندان و غیره برای فرش استفاده می کردند ، بعداً که بر شستن پشم و بافتن آن آشنا شدند کم کم قالی های کوچک پشمی (قالیچه) جایگزین پوست شده ، بتدریج دامنه آن بشهرها کشیده و گسترش یافته عمل قالی بافی پدید آمده است و بالاخره در اصطلاح امروز هنر و صنعت قالی بافی بوجود آمده است .

دوران گذشته قالی بافی و برخی آثار موجود آن

زمان هخامنشیان

دوران شکوه صنعت قالی بافی در زمان هخامنشیان آغاز گردیده است که درون بعضی از کاخ های سلطنتی شوش و تخت جمشید ربا قالی فرش می کرده اند . کتاب نقوش تخت جمشید و دفتر تزئینات شوش منظره قالی های آن زمان را نشان می دهد .

یک قالی خیلی قدیمی باندازه $2 \times 1/83$ متر که ظاهراً مربوط بزمان هخامنشیان می باشد اکنون موجود است ، این قالی بوسیله پروفیسور رودنکو

در مقبره شاهان سکائی در نقطه‌ای بنام پازیریک واقع در هشتاد کیلومتری مرز مغولستان در میان قشریخ‌ها کشف شده و بسیار خوب مانده است (۱) .

زمان اشکانیان

در زمان اشکانیان گرچه دوره نزول و انحطاط هنر و صنعت ایران بود، و بقول فروغی مؤلف کتاب تاریخ ایران : دوران صنایع مستظرفه در آن زمان مقتول و شهید شد (۲) ولی در عین حال قالی بافی در آسیای مرکزی و ناحیه باختر کم و بیش وجود داشت، که نمونه آن نیز در نوئین اول (سیبری) زیر قشریخ‌ها پیدا شده است . و اکنون در موزه ارمیتاژ لنینگراد نگهداری می‌شود .

این قالی وسیله یک هیئت اکتشافی برهبری کورلف بدست آمده است ، پشم آن لطیف و براق است بافتی فشرده دارد، رنگ آن آبی سیر می‌باشد (۳) .

زمان ساسانیان

در سلطنت ساسانیان که ابریشم چین در ایران خریدار پیدا کرد و زیاد شد، در صنعت قالی بافی نیز داخل گردید که آنرا در بافت قالی بکار می‌بردند، و بطور کلی در زمان ساسانیان دامنه هنر و صنعت بالا گرفته تحولات زیادی در صنایع عمومی ایران روی داده است .

۱- کتاب تاریخ قالی چاپ ۱۳۴۴ خورشیدی صفحه ۸ .

۲- تاریخ مختصر ایران چاپ ۱۳۲۷ هجری قمری صفحه ۱۱۱ .

۳- کتاب تاریخ قالی صفحه ۹ .

یکی از قالی‌های مشهور زمان ساسانیان فرش معروف بهارستان کسری می‌باشد که می‌نویسند در غارت پایتخت ساسانیان در (تیسفون) بدست اعراب افتاد و تکه‌تکه شد. معروف است که این قالی تار و پودی از ابریشم داشته و به سیم‌وزر و جواهر و الوان آنرا بشکل سبزه و گل و باغ و بیستان مرصع کرده بودند و آنرا بساط کسری نیز گفته‌اند (۱). قالی‌ها بسیاری دیگر از ادوار مختلف گذشته اکنون در موزه‌های دولتی و در مجموعه شخصی در جهان وجود دارد که بملاحظه احتراز از طول کلام از ذکر زیادتری صرف نظر می‌شود.

از ظهور اسلام تا شروع دولت صفوی

پس از دوران سلسله ساسانیان که سلطنت آنها در زمان یزدگرد سوم منقرض گردید، مدت زمانی (از هجرت تا تقریباً اواخر قرن نهم) ایران مواجه با اتفاقات بسیار و حوادث و تحولاتی پر نشیب و فراز بود، همچنین صنایع و هنر ایرانی تحولات زیادی در پی داشته که چگونگی آنها به تفصیل در صفحات تاریخ آمده است و از موضوع این بحث خارج می‌باشد صنعت قالی‌بافی هم در آن ادوار قهراً در جریان سیر زمان قرار داشته است.

در اینجا مواردی چند که از قالی‌ذکری شده است ذیلاً یاد می‌شود:

* کتاب حدود العالم که در قرن چهارم هجری نوشته شده است می‌نویسد:

در فارس فرش باقیمت (قالی) می‌بافته‌اند (۲).

* تاریخ بیهقی متعلق به قرن پنجم هجری در دوجا بصراحت از قالی

نام برده است. یکی هنگام شرح هدایائی که علی بن عیسی از خراسان برای

۱- تاریخ ایران تألیف فروغی صفحه ۱۰۴ - کتاب پیامبر تألیف رهنما صفحه ۳

۲- حدود العالم چاپ ۱۳۵۲ هجری قمری صفحه ۷۷

هارون الرشید فرستاده است و می گوید از جمله آن هدایا دو بست خانه قالی بود . دیگر در وصف مجلسی که مسعود غزنوی در سال ۴۲۸ هجری بر پا داشته بود ، می نویسد این صفت را به دیباهای رومی و قالی بیاراسته بودند (۱) *
 ابن بطوطه سیاح و تاریخ نویس معروف در قرن هشتم هجری ضمن گزارش خود در مجال بختیاری گفته است که در مجلس اتابک افراسیاب قالی سبزرنگی در برابرش گسترده بودند (۲) .

نام قالی در گفته بعضی از سخنوران گذشته

قرن سوم هجری رودکی :

نه پرد بلبل اندر باغ جز برسد و مینا

نه پوید آهو اندر دشت جز بر قالی پرنون

قرن پنجم هجری ناصر خسرو :

ای زهد فروشنده تو از قال و مقالی

با مرکب و با صنعت و با سندس و قالی

قرن ششم هجری خاقانی :

چون مرا سندس است و استبرق

شاید از قالی مرنندی نیست

قرن ششم هجری سوزنی :

آن گل عفریت روی با همه زشتی

قالی با فد همی و ایضاً محفور

قرن هفتم هجری سعدی :

۱- تاریخ بیهقی به تصحیح دکتر فیاض چاپ دانشگاه مشهد سال ۱۳۵۰ هجری

خورشیدی .

۲- سفرنامه (رحله) ابن بطوطه .

خونت برای قالی سلطان بریختند

ابله چرا نخفتی بر بوریای خویش

قرن هفتم هجری سعدی در بوستان :

گر آزاده‌ای بر زمین خسب و بس

مشو بهر قالی زمین بوس کس

قالی بافی از زمان صفویه به بعد

در دوران سلطنت صفویه قالی بافی ایران گسترش بیشتر و رونق زیادتری پیدا کرد ، ظرافت بافت و زیبایی نقش و رنگ آمیزی های گوناگون آن با ذوق و سلیقه آن زمان صورت بهتری گرفت ، نمونه قالی و قالیچه هائی که زمان صفویه بافته شده است اکنون بسیار است . از همان اوان قالی بعنوان تحفه ای بسیار نفیس سهمی در برقراری روابط ایران با کشورهای دیگر پیدا کرد ، از آن جمله :

پس از آنکه میان ایران و عثمانی کاربصالح انجامید شاه طهماسب در سال ۹۶۳ هجری بسطان سلیمان نوشت ، تا اندازه های مسجد نوبنیاد را که در اسلامبول بنا شد (وبه نام جامع سلیمانی خوانده می شود) بفرستد تا دستور بافتن قالی برای فرش آنجا داده شود ، و چنین کردند ، قالی ها که حاضر شد بسال ۹۷۵ هجری توسط سفیر مخصوصی وسیله ۴۴ شتر حمل گردید (۱۰) .

یکی از قالی های بافت زمان صفویه که در موزه (پولدی - پترزولی) می باشد نقش ترنج باگل و بوته و شکل حیوانات نیز دارد ، بسیار زیربافت و ظریف با تار و پود ابریشم ، و برخی نگاره های زربفت هم در او بکار رفته

است . اندازه قالی مزبور ۲/۴۰×۵/۰۵ متر می باشد .

حاشیه داخلی اشعاری دارد که نشان می دهد این قالی برای پادشاه وقت (باحتمال قوی برای شاه طهماسب) بافته شده است . چون اشعار آن برخی اصطلاحات قالی بافی و نقاشی را دربردارد و درعین حال خالی از لطف نیست عیناً نقل می شود :

ای خوش آن فرش که در بزم مراد	سایه وش در قدم شاه افتاد
این نه فرش است گل نسیرین است	پرده دیده حورالعین است
بوستان نیست پسر از لاله و گل	ز آن سبب کرده دراو جا بلبل
نقش زنجیره او کرده عیان	جدول آب بهر گوشه روان
ره بسر چشمه حیوان دارد	نقش هر جانورش جان دارد
ربه زرخسار بتان چگل است	صحن گلزار ز رویش خجل است
پیش گلهاش گلستان خوار است	سبزه اش خط رخ دلدار است
برگ اسایمی او در دیده	زلف حوریست بهم پیچیده
هسبت هر برگ خطائی بنظر	سر بسر لاله سیراب دگر
لاله زاریست ولیکن نه چنان	که درو راه برد باد خزان
تازش از رشته جان بافته اند	بهر دارای جهان بافته اند
ای (همائی) بدعا دست بر آر	که بدین ختم شود آخر کار
نیارب این تو گل خالی ز خلل	که برون آمد از باغ امل
فرش کن در ره دارای جهان	غنچه ای باغچه امن و امان

در موزه ایران باستان (طهران) اکنون چند پارچه قالی کهنه بزرگ و کوچک سالم و ناقص کار قرن دهم و یازدهم هجری موجود است که در معرض نمایش قرار دارد ، و مشخصات هر یک در اوراق و دفاتر موزه نوشته شده است . نگارنده آنها را دیده ام .

تجارت قالی

در زمان شاه عباس بزرگ صفوی، قالی گذشته از جنبه هنری و تجملی امکانات بازرگانی نیز بهمرسانید. شاه عباس بازرگانی ایران را تقریباً به صورت امر دولتی درآورد، شبکه راه‌ها و کاروانسراها برای تسهیل مسافرت بطور کلی و برای حمل و نقل مال التجاره و غیره توسعه یافت و در خدمت بازرگانان و عموم مردم گذارده شد.

به امر و تشویق شاه عباس کارگاه‌های قالی‌بافی در ولایات: اصفهان، شیروان، قراباغ، تبریز، کرمان، گیلان، کاشان، مشهد، استرآباد و چندین شهر دیگر دائر گردید. انواع قالی‌ها و پارچه‌های گران بها بافته می‌شد.

صنعت کاشی‌سازی نیز که از هنرهای زیباست و در اینیه بکار می‌رود و از حیث نقش و رنگ و ریزه‌کاری همدوش قالی‌بافی می‌باشد در آن زمان اوج گرفت. کاشیکاری‌هایی که از آن زمان در بسیاری از ساختمانها مخصوصاً در اصفهان و مشهد باقی مانده است اکنون بسیار جالب و دیدنی و شاهد این گفته می‌باشد.

از اواسط زمان سلطنت قاجاریه، قالی و قالیچه ایران در خارج از کشور معروفیت و اهمیت بیشتر پیدا کرده و تجارت آن رونق بسزائی یافت، و بالاخره در قرن حاضر (سده چهاردهم هجری) معاملات قالی تجارت عمده و رقم بزرگ صادرات ایران را بوجود آورده است و اکنون بازار مهمی در بر دارد.

تجار انواع قالی‌ها را بنقاط مختلف خارج کشور حمل و بفروش رسانیده و می‌رسانند. قالی‌های کهنه (کارکرده) نیز در خارج کشور عنوانی

خاص و خریداران بسیاری دارد .

قالی و قالیچه علاوه بر صادرات در داخل کشور مصرف زیادی دارد و تقریباً مصرف آن عمومیت پیدا کرده است ، می شود گفت اکنون در همه شهرهای ایران حتی در بیشتر از روستاها کماثرخانه ای یافت می شود که در او برای فرش قالی بالا اقل چند قالیچه کوچک و بزرگ وجود داشته باشد. اشخاص هنردوست و نسبتاً متمکن علاوه بر احتیاج مصرف فرش بودن قالی و قالیچه های نفیس گران قیمت را بعنوان زینت و تجمل بکار می برند . دیده می شود در برخی قالی ها و قالیچه ها حقیقتاً هنرنمایی شده است ، از احاط ظرافت بافت و زیبایی نقش و خوبی و لطافت رنگ بقدری عالی و جالب است که با بهترین تابلوهای نفیس نقاشی برابری می کند و شاید از جهاتی برتری دارد . منجمله مواردی ذیلاً یاد می شود :

چهل قالیچه ممتاز: اخیراً با مر اعلی حضرت همایون شاهنشاه آریامهر چهل قالیچه بسیار نفیس و زیبا (هریک بابعاد ۸۰×۶۰ سانتیمتر) تهیه شده است که در جریان برگزاری جشن های دوهزار و پانصدمین سان بنیان گزاری شاهنشاهی ایران (مهرماه ۱۳۵۰) به چهل نفر از سران کشورها (پادشاهان و روسای جمهور) که به این جشن شرکت کرده بودند بعنوان بهترین هدیه ایران و در عین حال بمنظور ترویج این متاع و صنعت خاص ایرانی اهدا گردیده است. هر یک از این قالیچه ها تصویر یکی از سران کشورها را که به آنها اهدا گردید نشان می دهد، این قالیچه ها بدست هنرمندان و استادکاران اصفهانی و کاشانی و تبریزی که بهمین منظور دعوت شده بودند در شهر اصفهان زیر نظر کارگاه هنری وزارت فرهنگ و هنر تهیه شده است ، در هر یک از این قالیچه ها چندین هزار گره و تقریباً سه هزار رنگ بکار رفته است ، مجموعاً از حیث ظرافت بافت و خوبی نقش و لطافت رنگ و دیگر خصوصیات بسیار

عالی و برای بینندگان اعجاب آور و حیرت انگیز می باشد (۱) .

مراسم قالی شویان: در شهر کاشان که امروزه یکی از مراکز مهم قالی بافی ایران است و قالی های ظریف آن معروف می باشد ، عادت و رسم مخصوصی بعنوان **قالی شویان** دارند که جالب و دیدنی است ، این رسم همه ساله در روز جمعه ای نزدیک به نیمه مهر ماه اجرا می شود . قریب دو هزار نفر چوب بدست از اهالی فین در حالی که حدود پنجاه شصت هزار نفر از مردم کاشان و روستاها و شهرهای اطراف ناظر آن می باشند . مراسم قالی شویان در محل مخصوصی به نام مشهد اردهان (مدفن امامزاده سلطان علی فرزند امام محمد باقر علیه السلام) اجرا می گردد . این مراسم خیای جالب و دیدنی است مردم کاشان و شهرهای اطراف و حتی بعضی اشخاص از طهران برای دیدن باین محل می آیند ، بهمین سبب روزهای نیمه اول مهر ماه هر سال این محل بصورت بازار مکاره در می آید .

اجرای مراسم قالی شویان مختص خود مردم فین می باشد ، دیگران حق شرکت در آنرا ندارند (۱) .

قالی و قالیچه در دستگاه آستان قدس رضوی (ع)

در دستگاه معظم آستان قدس رضوی (مشهد) قالی و قالیچه های بسیاری وجود دارد که یک مجموعه بزرگی را تشکیل داده است . در اینجا می توان

- ۱- روزنامه کیهان شماره ۸۴۶۸ ، ۱۲ مهر ۱۳۵۰ . این روزنامه شرح مبسوطی راجع به طرز تهیه نقش و رنگ و سایر خصوصیات این قالیچه ها نگاشته و عکس قالیچه را هم که تصویر سران کشورها در آنها بکاررفته گراور نموده است .
- ۱- روزنامه کیهان شماره ۸۴۶۵ مورخ ۱۰ مهر ۱۳۵۰ در این باره شرحی نوشته ، عکس چوب بدستها و تماشاچیان را هم گراور نموده است .

نمونه انواع واقسام قالی‌ها و قالیچه‌های گوناگون بویژه مربوط به دو سه قرن اخیر را دید .

بسیاری از این قالیچه و قالی‌ها را علاقمندان به آستان قدس رضوی (مردمی از هر طبقه ، غنی و فقیر ، ضعیف و شریف) بعنوان هدیه و نذر یا از نظر عرض ارادت و ادای احترام بمقام ارجمند امام علیه‌السلام تقدیم داشته و می‌دارند .

علاوه بر آنچه مردم تقدیم داشته و می‌دارند ، امنای آستان قدس نیز در مواقع لزوم برای فرش حرم محترم و عمارات مبارکات از درآمد اوقاف آستان قدس خریداری نموده و می‌نمایند .

معروف است جزو فرش‌های آستان قدس ، در سابق يك قالی بسیار نفیس و پر قیمت وجود داشته که دریافت آن مقداری طلا و نقره بکار برده بودند ، کتاب منتخب التواریخ می‌نویسد : نادر میرزا پسر نصرالله میرزا (نواده نادرشاه افشار) در آشوب و فتنه خراسان که دست تعدی باموال آستان قدس گشود ، بطمع طلا این قالی را سوزانید و از طلای آن استفاده کرد (۱) .

در آستان قدس موقوفاتی هم وجود دارد که شرط شده همه‌ساله بطور مستمر قالی برای آستانه تهیه شود از آن جمله :

گنج‌علیخان حکمران کرمان که در سال ۱۰۰۸ هجری املکی را در کرمان وقف بر آستانه رضویه نموده است ضمن وقف‌نامه می‌نویسد : همه‌ساله از درآمد موقوفه قالی تهیه نموده برای حرم محترم روانه نمایند (۲) .

و نیز طومار وقف‌نامه علیشاه مورخ سال ۱۱۶۰ هجری که از اهام

۱- منتخب التواریخ چاپ تهران سال ۱۳۵۰ قمری صفحه ۴۲۰ .

۲- کتاب آثار الرضویه چاپ ۱۳۱۷ قمری صفحه ۲۵۷ .

وقف نامه ای آستان قدس می باشد ضمن دستور مصارف می نویسد: «بجماعت قالی باف پول بدهند و قالی اندازه خریداری و هر شب نوروز در حرم محترم انداخته فروش کهنه را در عمارات اطراف فرش نمایند (۱) .

ممکن است موقوفات مستمر دیگر هم باشد که مراجعه بوقف نامه های آستان قدس آنرا نشان خواهد داد . در حال حاضر مجموعه بسیار بزرگی از قالیچه های کهنه و نو از همه رقم (اعلا ، متوسط ، ساده) وجود دارد که در انبارهای مخصوص نگهداری می شود و در مواقع لزوم برای فرش استفاده می نمایند . مخصوصاً در زمستان ها کف حرم محترم و تمام عمارات مبارکات از قالی و قالیچه پوشیده می شود .

یک نوع قالی های دورویه نیز در آستان قدس هست که پشت و روی آن هر دو مانند روی قالی بافته شده است این قالی ها مخصوص آویختن (بشکل پرده) می باشد زمستانها بجای پرده جلودرگاه ها می آویزند ، بسیار جالب و دیدنی است.

موزه آستان قدس

چند قطعه از قالی های آستان قدس که نسبتاً تاریخی با از جهات دیگر امتیاز خاصی دارد اکنون در موزه آستان قدس نگهداری می شود و در معرض نمایش قرار گرفته است که از آن جمله موارد زیر نام برده می شود .

* یک قالی با ابعاد $۵/۵۵ \times ۳/۸۵$ متر، زمینه لاکمی دارای هشت تنج بزرگ با گل های بسیار زیبا ، زمینه گلها سفید و از گلابتون تهیه شده است دارای سه حاشیه اولی سفید دومی سورمه ای سومی زمینه لیمونی می باشد ، این

قالی در اوائل قرن یازدهم هجری در مشهد بافته شده است، بطوریکه می گویند درزمینه این قالی تارهای نازکی از نقره بکاررفته است .

* قالی دیگری بابعاد $۴/۶۶ \times ۲/۸۵$ متر از کرب و پشم بافته شده معروف بقالی شاه عباسی زمینه لاکه، بندرومی، باگل و بوتہ زیبا، برنگ های صورتی و نارنجی ، دارای دو حاشیه جالب یکی سورمه ای و دیگری سفید، این قالی در اوایل قرن یازدهم هجری در مشهد بافته شده است .

* قالی دیگر بابعاد $۴/۱۰ \times ۳$ متر ، این قالی دورو می باشد ، یعنی هر دو طرف آن مانند روی قالی بافته شده است و بجای پرده بکار می رود ، چاکای از وسط دارد تاهنگامی که آویخته می شود بتوان سهولت از آن آمد و رفت نمود، این قالی در سال ۱۳۲۲ هجری قمری بوسیله حاج محمد تقاش باشی و استاد محمد ولد علی اکبر زمانی در مشهد بافته شده است .

* قالیچه ، یکی از مهم ترین و نفیس ترین قالیچه های آستان قدس قالیچه ایست بابعاد $۱/۱۱ \times ۱/۴۵$ متر که از ابریشم الوان باگل ها و پرندگان زیبا بافته شده نقش حوض آب و چند جدول در وسط دارد ، امضای محمد امین کرمانی را نیز دارد ، که در پایان قرن یازدهم هجری در کرمان تهیه شده است .

این قالیچه نفیس و قدیمی بسیار جاب و دیدنی است، بواسطه موجی که دارد هرگاه از سمت های مختلف بآن نگاه کنند رنگ آن طور دیگر بنظر می رسد، باین مناسبت بقالیچه چهار فصل معروف می باشد چندین قالی و قالیچه دیگر نیز وجود دارد که بملاحظه احتراز از طول کلام از ذکر آنها صرف نظر می شود .